

VU Research Portal

Life and culture of the Roman small town of Tienen

Martens, M.S.M.C.

2012

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Martens, M. S. M. C. (2012). *Life and culture of the Roman small town of Tienen: Transformations of cultural behavior by comparative analysis of material culture assemblages*. [PhD-Thesis – Research external, graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Leven en cultuur in de Romeinse *vicus* van Tienen. Transformaties van cultureel gedrag door vergelijkende analyse van assemblages van materiële cultuur.

Inleiding en vraagstelling

Deze studie werpt een licht op de materiële cultuur en op culturele praktijken doorheen de Romeinse periode in de *vicus* van Tienen. Centraal staat het vergelijkend onderzoek van consumptie- en depositiepatronen van materiële cultuur in drie verschillende culturele contexten: de context van het dagelijkse leven, de funeraire context en de context van de rituele praktijken. Dit comparatief onderzoek moet uitwijzen of deze contexten distinctieve consumptiepatronen vertonen die een gevolg zijn van specifieke keuzes van de *vicus*bewoners, mede bepaald door socio-culturele regels en praktijken. Diachronisch onderzoek moet aantonen hoe de materiële cultuur en culturele handelingen transformeren doorheen de tijd. De studie vormt dan ook een belangrijke bron van informatie over agency of welke keuzes mensen maken voor de selectie en het gebruik van voorwerpen en goederen in verschillende culturele contexten. Dit biedt een unieke gelegenheid om de genese en ontwikkeling van de cultuur en identiteit van een *vicus*gemeenschap te bestuderen.

De uitdaging was om een onderzoeksmethodologie te ontwikkelen die zowel traditionele onderzoeksbenaderingen, alsook het testen van meer theoretisch onderbouwde modellen, zoals onze onderzoekshypothese, mogelijk maakt. De laatste jaren heeft de theoretische archeologie innovatieve manieren van de studie van materiële cultuur gestimuleerd, die inspirerend waren voor het voorliggend onderzoek. Gezien het onderzoek van de samenstelling van de materiële cultuur in verschillende culturele contexten (dagelijks leven, funerair en ritueel) centraal staan in onze onderzoekskader, was het van essentieel belang om eerst een stand van zaken van de aanpak van het onderzoek en de kennis van deze contexten in onze gebieden, of indien dit niet beschikbaar was van verder weg, te maken. De kennis over opvattingen met betrekking tot hygiëne en de omgang met afval kon geschetst worden aan de hand van geschreven en archeologische bronnen. Vooral voor enkele grote Romeinse steden, zoals Lyon en Aix-en-Provence, werd de evolutie van de praktijk van het dumpen van afval nauwkeurig in kaart gebracht. Gezien veel activiteiten in een *vicus* wellicht plaatsvonden binnen huishoudens (inclusief de activiteiten op het erf) is het van belang een groot deel van de vondsten als onderdeel van dagelijkse praktijken in huishoudens te zien. Voor de interpretatie van de materiële cultuur van opgravingen is de kennis van de functies van voorwerpen, maar vooral ook van hun gebruik in verschillende contexten van groot belang. Een aantal activiteiten die voor de huishoudens in Pompeï konden geïdentificeerd worden zijn ook relevant voor huishoudens in de *vici* en andere nederzettingen: bereiden, bewaren en consumeren van voedsel, persoonlijke hygiëne, luxe en vrije tijd, religie en ambachtelijke activiteiten. Er is uiteraard geen één op één relatie tussen de assemblages die gebruikt werden in het dagelijkse leven en de assemblages die we opgraven. Een stand van zaken van de kennis van de religie en de religieuze praktijken van de inwoners van de *civitas* Tungrorum wordt geschetst aan de hand van een synthese van verschillende benaderingen: de literaire bronnen, de tempels en de openlucht heiligdommen, de terracotta figurines en de rituele deposities. Ook voor het bepalen van het interpretatief kader en de methodiek van het onderzoek van de contexten van het grafveld werd eerst een algemene stand van zaken van het onderzoek van graven in de *civitas* gemaakt.

Grijpenveld methodologie

Het Grijpenveld site omvat de volledige zuidwestelijke periferie van de Romeinse *vicus* met afvalkuilen, installaties van ambachtelijke activiteiten, een omgracht ceremonieel complex uit de Augusteïsche periode, een 3de eeuw *mithraeum*, rituele deposities en een 2de eeuwse tumulusgraf. Aan deze perifere zone grensde een groot grafveld met meer dan 1400 graven. Zoals gebruikelijk voor nederzettingen en grafvelden uit deze periode leverde de Grijpenveldsite een grote hoeveelheid vondsten op. In het totaal werden 137 705 vondsten in aardewerk, 1136 bronzen vondsten, 4456 vondsten in glas, 11 929 vondsten in ijzer en 4456 dierlijke overblijfselen aangetroffen in 4580 sporen.

Het bijzonder potentieel van deze site voor het vergelijkend onderzoek van materiële cultuur in verschillende culturele contexten en van de transformatie van materiële cultuur en culturele praktijken van een lokale gemeenschap vereiste een specifieke onderzoeksmethode. Bovendien moest de databank ook zoveel mogelijk andere archeologische vraagstellingen kunnen ondersteunen. De grote uitdaging lag in het verzamelen en organiseren van data, in een databank die het mogelijk maakt verschillende relevante linken te leggen tussen groepen data om zo mogelijke betekenisvolle patronen te analyseren en te interpreteren. Naast een sleutelrol voor de archeologische context van de vondsten, was een andere basisvereiste voor het welslagen van dit onderzoek een goed onderbouwd dateringssysteem dat de datering van individuele contexten/deposities mogelijk maakte. Dit dateringssysteem bestaat uit de verzameling van dateringen (date ranges) van alle vondsten per context. Gezien het aardewerkassemblage grotendeels uit lokaal aardewerk bestaat werd hiervoor een typochronologie opgesteld. Na weging van de verschillende dateringen kon voor het merendeel van de contexten een coherente dateringperiode bepaald worden. Daarna konden de gedateerde contexten in 4 vier fases gegroepeerd worden: fase 1: 1-70 na Chr., fase 2: 70-140 na Chr.; fase 3: 140-300 na Chr.; fase 4: 200-300 na Chr.

De wijze van kwantificatie van de verschillende vondsten, zowel artefacten als ecofacten, moest de exploratie van betekenisvolle interactie tussen de data mogelijk maken. Bij deze kwantificatie werd ook de graad van compleetheid van voorwerpen in kaart gebracht. Hiertoe werden de fragmenten van gebroken voorwerpen terug “gepuzzeld”. Hierbij wordt elke vondst van de opgraving in haar context geregistreerd. Een combinatie van de informatie van verschillende vondstcategorieën voor de verschillende fases van de sites maakt inderdaad een vergelijkende benadering van consumptie- en depositiepatronen mogelijk

Onderscheid tussen rituele contexten en afvalcontexten en aanzet voor categoriseren van archeologische assemblages als residu van verschillende rituele praktijken

Eén van de belangrijke onderzoeksdoelstellingen was om na te gaan of en hoe het mogelijk was om afvalcontexten van rituele contexten te onderscheiden. Hiertoe werden een set van kenmerken en criteria van rituele contexten, die al gekend zijn uit de literatuur of door eigen ervaring, samengesteld en beschreven. Voorbeelden van deze kenmerken zijn: de aanwezigheid van wierookkelken, volledige dierenskeletten, hond, compleet aardewerk, bronzen voorwerpen, amfoorfragmenten, beenderen van jonge dieren, beeldjes van goden.... De sterkte en objectiviteit van de toepassing van deze analyse vergroot vanzelfsprekend naargelang er een groter aantal criteria geldig binnen één archeologische context. Aan de hand van deze analyse konden voor elke fase een aantal archeologische contexten naar voren geschoven worden als de residu's van rituele activiteiten. Deze assemblages werden

naargelang hun samenstelling onderverdeeld in een aantal categorieën die wellicht verschillende rituele praktijken weerspiegelen.

Transformatie van consumptie-en depositiepatronen per fase: veranderde identiteiten binnen een *vicus*gemeenschap in relatie met de bredere regio

Hier kunnen binnen de beperking van deze samenvatting slechts enkele algemene trends beschreven worden.

Fase 1. 1-70 n. Chr.

De *vicus* van Tienen werd gesticht in de Augusteïsche periode, langs de Romeinse weg van Keulen naar Boulogne. In de zuidwestelijke periferie van de *vicus* werd in deze periode een weg aangelegd waarlangs een vierkante omgracht complex werd opgericht. Resten van feestmaaltijden en kostbare voorwerpen in de grachten van dit complex doen vermoeden dat hier ceremoniële bijeenkomsten werden gehouden, misschien in het kader van de stichting van de *vicus*, waarbij mogelijk ook rituelen werden uitgevoerd. Verderop langs dezelfde weg werd in dezelfde periode een 2-schepig gebouw van het inheemse type opgetrokken. Ook het grafveld, begrensd met grachten, werd in deze vroege fase aangelegd. Opvallend is dat de grootte (ca. vijf ha) en lay-out reeds vanaf het begin bepaald werd.

Het assemblage van aardewerk uit de *vicus* bestaat hoofdzakelijk uit lokaal, wiel gedraaid aardewerk. Dit betekent dat de lokale productie van aardewerk bijna vanaf de stichting van de *vicus* op gang kwam en dat er dus al grote vraag was naar nieuwe types van aardewerk, die zeer anders waren van vorm, materiaal en uitvoering dan het handgevormde aardewerk dat kort voordien nog in gebruik was in het gebied. Het assemblage uit de nederzetting bestaat hoofdzakelijk uit tafelwaar (52%) opslag/transportwaar (39%) en slechts een klein percentage kookwaar. Het hoge percentage aan tafelwaar geeft aan dat er een verandering was in de manier waarop gegeten en gedronken werd. Het belang van de lokaal geproduceerde bekervormen en borden in *terra nigra* en *terra rubra* en van de witte kruiken (imitaties van Rijnlandse Hofheim 1 en 2 types), naast de geïmporteerde drinkbekers, geeft ook aan dat de manier van opdienen en consumeren van eten en drinken in belangrijke mate gewijzigd was. De types van de kookwaar, met S-vormig profiel, zijn in deze fase nog niet sterk veranderd. Natuurlijk kan voedsel ook in metalen potten of in het geval van vlees ook aan het spit bereid worden. De drang naar nieuwigheden in de lokale keuken is ook merkbaar in het assemblage van de amforen, waarin *defrutum*, wellicht gebruikt als zoetstof of bewaarmiddel, en olijfolie geïmporteerd werden. Deze producten wijzen ook op een veranderende smaak en “keuken”. Het aardewerkassemblage van het grafveld verschilt van dit van de nederzetting. In de funeraire context was het aandeel van tafelwaar en vooral van bekervormen en borden in geoxideerde en geverfde waar, alsook bekervormen in *terra nigra*, hoger. Wellicht was het visuele aspect van de tafelwaar in funeraire context van belang en hadden bepaalde types van aardewerk ook een zekere socio-culturele betekenis. Opvallend is de afwezigheid van fragmenten van wijnamforen, terwijl amforen van olijfolie wel aanwezig zijn. Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van wierookkelken in de funeraire context. Vergeleken met de contexten van de nederzetting en het grafveld kenmerkt het aardewerk assemblage van de rituele contexten zich door een hogere proportie aan kookwaar, logischerwijze een lagere proportie aan tafelwaar en het verschijnen van een kleine proportie van aardewerk met een exclusieve rituele functie. De hogere proportie aan kookwaar is een duidelijke indicatie van het belang van het bereiden van voedsel in het kader van gemeenschappelijke maaltijden. Verder kenmerken de rituele contexten zich door een relatief hoog aantal drinkbekers van hoge kwaliteit. Wijnamforen (Gauloise 4 en lokale imitaties) komen in deze fase enkel in rituele

contexten voor. Ook lokaal geproduceerde *mortaria* en kannen komen in deze fase enkel voor in rituele contexten.

De culturele context heeft in deze fase ook een duidelijke invloed op het assemblage van het dierenbeen. De aantallen fragmenten van dierenbeen in de nederzettingscontext liggen bijzonder laag, maar het assemblage vertoont dezelfde samenstelling als dit van Tongeren in dezelfde periode. Rund is dominant, wordt gevolgd door schaap/geit en een lagere proportie aan varken. Dierenbeen in de context van het grafveld is nagenoeg afwezig. In de rituele context is de proportie van varken relatief hoger en van schaap relatief lager dan in de nederzettingscontext, terwijl schaap/geit nagenoeg afwezig is. Verder komen 3 diersoorten in deze fase exclusief voor in rituele context: hond, paard en kip. De metalen voorwerpen in deze fase zijn vooral mantelspelden, haarspelden en munten. Ook schoennagels komen regelmatig voor. De glazen voorwerpen in deze fase zijn La Tène armbanden en *unguentaria* in het grafveld, flessen en kommen in de nederzettingscontext en kommen in de rituele contexten.

Voor deze fase kunnen we concluderen dat de verandering in levensstijl van de IJzertijd naar deze Vroege-Romeinse zeer snel ging. Zowel de materiële cultuur als de socio-culturele praktijken, zoals eten en drinken, maar ook rituele handelingen en funeraire praktijken kregen een nieuwe dimensie. De fusie van oude tradities en nieuwe ideeën uit de Romeinse wereld door de inwoners van de *vicus* en het omliggende gebied ligt aan de basis van de creatie van een nieuwe lokale cultuur, die in de volgende fases verder ontwikkeld wordt.

Fase 2 (70-140)

In de Flavische periode bevindt de *vicus* van Tienen zich te midden van een landschap dat op een efficiënte manier geëxploiteerd wordt door grote en kleinere landbouwbedrijven, waarvan sommige geheel of gedeeltelijk in steen waren uitgevoerd en waarvan sommige een pannendak hadden en beschilderd pleisterwerk. Het wegnen dat de *vicus* met de civitashoofdplaats Tongeren, andere *vici* en de diverse landbouwexploitaties verbindt, vergemakkelijkt de uitwisseling van goederen, maar ook van ideeën. In *vicus* zelf worden inmiddels, naast ceramiek, ook glazen en metalen voorwerpen geproduceerd. De meeste bewoners van de *vicus* bouwen ondertussen typische langwerpige zgn. *vicushuizen* met een stenen sokkel en een pannendak. Deze periode van bloei en vernieuwing is ook in de materiële cultuur duidelijk zichtbaar. Het aantal vormen en types van aardewerk dat in de *vicus* geproduceerd en geïmporteerd wordt neemt markant toe t.o.v. de vorige fase. Binnen de categorie van het gewone nederzettingsafval stijgt het aandeel van kookwaar. Het aandeel van tafelwaar neemt af, terwijl het vormenspectrum nu veel uitgebreider is. Deze innovatieve trend is vooral zichtbaar in het assortiment van lokaal geproduceerde bekers, kommen, *mortaria* en kruiken. Veel populaire vormen van andere productieplaatsen worden geïmiteerd, maar er worden ook originele, lokale types gecreëerd, zoals het *mortarium* (M6) met opstaande rand, de zgn. Tongerse beker en de zgn. Haspengouwse kruik. Deze “Tiense” vormen zijn een bewijs van het zelfvertrouwen van de pottenbakkers en hun populariteit geeft uiting aan het belang dat de lokale bevolking hecht aan een eigen identiteit. De uitbreiding van het spectrum aan kook- en tafelwaar geeft aan dat de keuken gevarieerder werd en het belang van het opdienen van verschillende spijzen verder steeg. Dit wordt ook aangetoond door de import van kwaliteitswijn, olijfolie en *garum*. Het spectrum van het aardewerk van het grafveld verschilt op significante manier van dat van de nederzetting, wellicht in het kader van het belang van de mise-en scène in de funeraire contexten. Zo wordt, in tegenstelling tot de nederzettingscontexten, voor kookwaar bijvoorbeeld geoxideerde waar (beige kleuren) verkozen boven gereduceerde (grijze) potten en terra nigra bekers boven geoxideerde bekers.

In de rituele contexten neemt het aandeel van kookwaar nog toe ten opzichte van de vorige fase en ook ten opzichte van de nederzetting en het grafveld. In de categorie tafelwaar is het aandeel van geïmporteerde vormen hoger en neemt aanbod van het aantal verschillende vormen in het assortiment toe. *Mortaria* spelen duidelijk een speciale rol in rituele contexten, in schril contrast met de nederzetting en de graven, waar deze vormen totaal afwezig zijn. Voor de dagelijkse consumptie blijft rund een dominante rol spelen, terwijl varken afneemt en schaaap toeneemt. Hond verschijnt nu ook in deze context. Opvallend is dat de geschatte leeftijd van de dieren t.o.v. de vorige fase toeneemt. Rund werd wellicht langer ingezet als lastdier en om te ploegen, terwijl schaaap wellicht gehouden werd voor de wol. In het grafveld valt het relatief hoge percentage van paard en varken op. In rituele contexten komen dezelfde proporties van dieren als in de nederzetting voor. Wel komen hier opvallend meer poot en schedelfragmenten voor. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het gaat over dieren die geofferd werden. In gewone nederzettingscontexten zijn deze delen afwezig door het slachtproces, dat vooraf gaat aan de consumptie. In deze fase neemt het de variatie van types van bronzen en glazen voorwerpen en ook de functionele categorieën gevoelig toe ten opzichte van de voorgaande fase. Opnieuw is er een duidelijk onderscheid in het assemblage van de nederzetting, de rituele contexten en het grafveld. Opvallend en genoeg telt dit ook voor de grootteklassen van de nagels.

Fase 3 (140-200)

De 2de helft van de 2de eeuw blijkt een periode van bijzondere rijkdom en ontwikkeling te zijn. In Tongeren worden in deze periode de indrukwekkende stadsmuur en grote stadshuizen gebouwd en verbouwd en gedecoreerd met indrukwekkende muurschilderingen. Ook de villa's, zoals die van Haccourt, blijken in deze periode hun maximale uitbreiding te kennen. In de *vicus* van Tienen wordt nog steeds op grote schaal aardewerk geproduceerd en steeds meer geëxporteerd. De metaalnijverheid breidt verder uit in de westelijke periferie van de *vicus*. In de zuidwestelijke periferie wordt een *tumulus* aangelegd. In de schacht boven de grafkamer bevinden zich de resten van een luxueuze feestmaaltijd voor een groot aantal aanwezigen. De grootte van het feest en de rijkdom van bijvoorbeeld het tafelservies, bevestigen ook dit algemeen beeld van een bloeiende economie en cultuur in deze periode. In het aardewerkassemblage van deze fase neemt het assortiment van types en specifieke functionele vormen, zowel de geïmporteerde items als de lokaal geproduceerde, verder toe om aan de nieuwe behoeftes en trends in het bereiden, serveren en consumeren van maaltijden te voldoen. Nieuwe vormen zoals zeven, *mortaria* en kannen worden in deze fase voor het eerst niet alleen in rituele contexten, maar ook volop in de dagelijkse keuken gebruikt. De hogere proporties van amforen met olijfolie, hoge kwaliteitswijn, maar ook van regionale producten, zoals vissaus van de Noordzee en lokale producten in lokaal geproduceerde amforen toont ook de grote keuze van het assortiment aan voedingswaren. Het assemblage van aardewerk in het grafveld verschilt van dit in de nederzetting door een keuze van meer traditionele types van lokaal geproduceerd aardewerk en de kleinere maten van alle soorten aardewerk. In de rituele contexten is een hogere proportie tafelwaar, vooral van bekers en cultusaardewerk merkbaar. Opvallend is ook weer het grote aantal kannen in rituele contexten van deze fase. In het assemblage van het dierenbeen van de dagelijkse afvalcontexten neemt het aandeel van rund verder toe en het aandeel van schaaap/geit gevoelig af. Kip staat vanaf deze fase ook op het menu van de huishoudens van de *vicus*, wellicht in het kader van de welvaart en de behoefte aan variatie in de keuken. In het grafveld neemt het aandeel van paard op spectaculaire wijze toe, zonder twijfel ten gevolge van een evolutie van de ideeën over het hiernamaals. T.o.v. dagelijkse afvalcontexten worden in funeraire contexten ook meer varkens geconsumeerd en op jongere leeftijd. In rituele contexten van deze fase speelt de hond een

bijzonder belangrijke rol. Ook andere dieren die zeldzaam zijn in de “gewone” afvalcontexten zoals kip, gans, eens, raaf, kauw en vos komen frequenter voor in rituele contexten. Ook metalen en glazen voorwerpen zijn in deze fase in allerlei vormen en functionele categorieën aanwezig.

Fase 4: 200-330 na Chr.

De onrust en instabiliteit in de 3^{de} eeuw heeft grote gevolgen voor het economische en culturele leven, die ook voelbaar zijn voor de bewoners van de *vicus* van Tienen. Hoewel aardewerk nog volop lokaal geproduceerd wordt en niet afneemt in kwaliteit is er duidelijk een terugval in het aantal vormen dat geproduceerd wordt. Ook worden geoxideerd en gereduceerd aardewerk weer populairder ten koste van het gesmookt aardewerk dat zo populair was in de vorige fase. Opvallend is ook dat nu een aantal vormen, die typisch zijn voor het in Tongeren geproduceerde, vooral de kookpotten, nu ook in Tienen geïmiteerd worden. De schaarsheid aan glazen voorwerpen wordt opgevangen door de imitatie van glazen vormen in ceramiek. Het aandeel van importaardewerk neemt af, behalve in de rituele contexten. De samenstelling van het assemblage van het dierenbeen van de nederzetting, het grafveld en de rituele contexten toont een duidelijke verandering in het systeem van de veehouderij, in het dieet en in de culturele betekenis van dieren in deze fase, die duidelijk een trendbreuk vormen met de vorige fasen. Het aandeel van rund halveert, terwijl het aandeel van schaaap/geit enorm toeneemt. Kip neemt ook een belangrijke plaats in het dieet van de *vicus*bewoner. In het grafveld is rund daarentegen proportioneel beter vertegenwoordigd dan in de vorige fase. Paard is echter nog steeds het belangrijkste dier in funeraire contexten. In rituele contexten neemt het belang van hond dan weer sterk af ten opzichte van de vorige fase. Al bij al krijgen we een beeld van een lokale gemeenschap die zich terugplooit op zichzelf en de regio. Als lokale gemeenschap probeert men duidelijk ook zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn: bijvoorbeeld met betrekking tot de productie van wol, maar ook het houden van kippen. Rund wordt nu meer en meer een luxeproduct dat voorbehouden lijkt voor speciale contexten. Opvallend is ook dat men zich ook de vormtaal van de materiële cultuur, zoals in de types lokaal geproduceerd aardewerk, een uiting geeft aan een meer lokale of eerder regionale identiteit. Men richt zich hiervoor vooral op de hoofdstad Tongeren. De populariteit van de Mithrascultus, die zich uit in de resten van feestmaaltijden van grote aantallen mensen van de *vicus* of de regio kan ook een uiting zijn van een veranderde instelling t.o.v. het bovennatuurlijke. De duidelijke afname van hond in de rituele contexten duidt alvast ook op veranderende religieuze ideeën.

Besluit

Deze studie toonde duidelijk aan dat er inderdaad een onderscheid te maken is in consumptiepatronen in verschillende rituele contexten en dat deze verschillen uitingen zijn van de keuze van de *vicus*bewoner en de heersende normen, waarden en ideeën. Uit de samenstelling van de materiële cultuur kan informatie gevonden worden over praktijken in de keuken en aan de tafel van de *vicus*bewoners tot ook rituele praktijken. De evolutie van de materiële cultuur in deze verschillende contexten geeft ook een idee over de veranderende praktijken en ideeën.

Uit het onderzoek blijkt ook duidelijk hoe sterk lokale culturen door de gemeenschappen zelf gecreëerd, vanzelfsprekend wel onder invloed van ideeën en goederen die circuleren in de steeds veranderende Romeinse wereld. Men zou dus kunnen stellen dat de lokale gemeenschappen tot op zekere hoogte zelf hebben vorm gegeven aan de materiele cultuur en de cultuur van het Romeinse Rijk.

